

İlknur Günel

Araştırma Görevlisi, Bursa Uludağ Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bursa/Türkiye

Research Assistant, Bursa Uludağ University/Faculty of Arts and Sciences/Department of History/Ancient History Department, Bursa/Turkiye

eposta: ilknurgunel_45@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8815-4818> - RorID: <https://ror.org/03tg3eb07>

Atıf/Citation: Günel, İ. 2023. Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (37), 36-50. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1402107>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	03.10.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	31.10.2023
Yayın Tarihi/Published:	20.12.2023

FENİKE SİKKELERİNİN TARİHSEL ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Öz

36

Fenikelilerin Akdeniz Dünyasında meydana getirdiği ekonomik, dini, siyasi ve kültürel etkileri, sikkeler üzerinden tespit etmek mümkündür. Sikkelerin ikonografileri, türleri ve ağırlıkları ile basılıp yayıldıkları coğrafyalar incelenerek Fenikelilerin hangi dönemlerde, hangi devletlerle, ne tür ilişkiler kurduğuna dair bilgiler edinilebilir. Bunlara ek olarak sikkelerin üzerinde yer alan tanrı, tanrıça ve dini uygulamalara dair tasvirlerden yola çıkarak ilgili dönemin inanç sistemlerine de ulaşılabilir. Yine aynı şekilde sikkelerin üzerinde yer alan pruva, dalga, yunus, kadirga, murex kabuğu gibi bir takım denizle ve denizcilikle ilgili semboller ekonomik hayata dair önemli ipuçları taşır. Sikkeler yoluyla politik gücü kimlerin elinde bulundurduğu da tespit edilebilir. Bu açıdan sikkeler, Fenike üzerindeki egemen siyasi güçler ile Fenike yayılımının izinin sürülmesi ve hangi bölgelerde ne kadar süreyle hüküm sürüldüğünün anlaşılması açısından önemli başvuru kaynaklarıdır. Sikkelerin üzerinde yer alan tasvirler bakarak dönemin giyim şekline ve bu konuda hangi uygarlıkların etkisinde kaldığına dair göstergelere erişilebilir. Böylece o dönemde hangi uygarlıklarla yoğun etkileşim yaşandığı, o uygarlıklardan hangi dini ve kültürel unsurların alındığı gözle görülür hale gelir. Tüm bunlardan yola çıkarak bu çalışmada Tyros kenti başta olmak üzere Sidon, Byblos, Arados, Berytus, Karne, Sicilya ve Kartaca'da farklı dönemlerde basılan Fenike sikke türleri incelenerek sikkelerin siyasi, dini, ticari ilişkilerin anlaşılmasındaki tarihsel önemleri vurgulanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte taşıdıkları politik, ekonomik ve kültürel izlerin yorumlanması da amaçlanmıştır.

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Kamil Doğan'ın danışmanlığında hazırlanan "Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri" başlıklı tez çalışmasından faydalanılarak üretilmiştir.

A REVIEW ON THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF PHOENICIAN COINS

Abstract

By examining the iconography, types, and weights of coins and the regions in which they were minted and circulated, we can acquire information about when, with which states, and what kind of relations the Phoenicians established. In addition, by studying the depictions of worshiped gods, goddesses, and religious practices on coins, we can shed light on the belief systems practiced and influenced during that era. Similarly, certain symbols on coins related to the sea, such as the prow, waves, dolphins, ships, and murex shells, provide clues about economic life. It is also possible to determine who held political power through the coins. In this respect, coins are important reference sources in terms of tracing the dominant political powers in Phoenicia, the Phoenician expansion, and understanding which regions were dominated and for how long. Looking at the depictions on the coins, we can access indicators of the clothing style of the period and the civilizations that influenced it. In this way, it becomes apparent which civilizations had intense interaction at that time and which religious and cultural elements were taken from them. Thus, this study aims to examine different types of Phoenician coins minted in various periods, particularly in Tyre but also in Sidon, Byblos, Arados, Berytus, Karne, Sicily, and Carthage. The purpose is to interpret the historical significance of coins in understanding political, religious, and commercial relations, as well as the economic and cultural imprints they carry.

Keywords: Coin, Phoenicians, Culture, Economy, Religion

Giriş

MÖ 1. binyıl öncesinde var olan ekonomik ilişkiler, bir süre sonra daha da artarak bilinçli bir ticarete dönüşmüştür. Ticari ilişkilerin yoğunlaşması sonucunda MÖ 7. yüzyılda Lidyalıların sikkeyi icat etmeleriyle, ödeme aracı olarak sikkeler kullanılmaya başlanmıştır. Sikkelerin kısa sürede yayılmasıyla birlikte standart bir değer birimi ortaya çıkmış olur. Böylece ilk sikkelerin basılmaya başlanmasıyla Doğu Akdeniz para ile tanışır (Pryor 2004). Fenikelilere ait sikkeler incelendiğinde bunların çoğunun Tyros şehrinde basıldığı görülür. Sidon, Byblos, Arados, Berytus ve Karne ise sikke basılan diğer Fenike kentleridir. Batı Akdeniz'deki Sicilya'da ve Kartaca'da da sikke basımı yoğun şekilde görülmektedir. Sikkelerin çoğunluğu gümüş şekel sikke türünde olmakla birlikte bunlara bronz ve nadiren altın sikkeler eşlik etmektedir (Hill 1910; Burnett ve diğerleri 1992; Hoover 2010). Fenike sikkeleri, dövme veya basma yöntemleri kullanılarak el işçiliği ile üretilmiştir (Arıkantürk 2022: 13; Tekin 1998: 5- Figür 1). Sikkeler, sadece ekonomik açıdan değil, siyasi, dini ve sosyo-kültürel yaşam hakkında verdikleri bilgiler açısından da oldukça önemlidir. Bununla birlikte

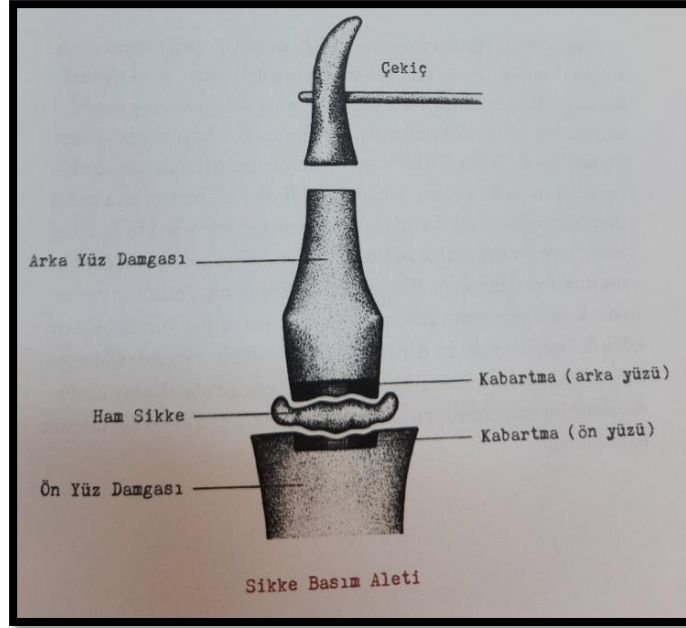

kaynak olarak kullanılırken taşıdıkları propagandacı özellikleri ve objektiflikten uzak olma ihtimalleri de göz önünde bulundurulmalıdır (Turan 2014: 38; İplikçioğlu 1997: 101).

Aşağıda öncelikle basıldıkları bazı kentlere göre Fenike sikkeleri incelenmiş ardından ekonomik, politik, kültürel, dini, mimari açılardan sikkelerin özellikleri ve tarihsel açıdan önemleri ele alınmıştır.

Figür 1: Sikke basım aleti

(Arıkantürk 2022: 13; Tekin 1998: 5)

1. Fenike Kent Sikkeleri

Fenike sikkelerinde betim ve lejand, sikkenin basıldığı kente ya da koloniye göre farklılıklar göstermektedir. Bilinen en erken Fenike sikkeleri Pers egemenliği altındaki dönemde basılmıştır. Sözü edilen en eski sikkeler Tyros kökenlidir ve yaklaşık olarak MÖ 5. yüzyıl ortalarına aittir. Tyros şehrinde basılan sikkelerin neredeyse tamamının ön yüzünde şehrin baş tanrısı Melkart yer almaktadır. Arka yüzlerinde ise çoğunlukla kartal veya pruvada duran kartal figürü bulunur (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; RPC I. 4619-4706; Johananoff & Tal 2021: 112; Quinn 2018: 106, 110 fig. 4, 5, 6, 128 fig. 7.2; Jigoulov 2014: 98; Jigoulov 2021: 107) (Figür 7). Bununla birlikte MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına ait Fenike standardında basılmış Tyros sikkelerinde murex kabuğu, yunus ve kadirga gibi deniz ve denizcilikle ilgili çeşitli semboller yer alır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 9; Pl. XXVIII. 11-12; Pl. XXVIII. 14; Pl. XXXI. 14; Pl. XXXI. 18-19). MÖ 2. yüzyılın sonuna doğru basılan bronz sikkelerde ise çoğunlukla Tike (Yunan mitolojisinde şans tanrısı) büstü ile palmye ağacı yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXXI. 4-5; Pl. XXXI. 8; Pl. XXXI. 11; RPC I. 4720; Quinn 2018: 86). MÖ 5. ve 4. yüzyıllara ait bazı sikkelerde denizatna

Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

binmiş dizginleri ve yayı elinde tutan ilah, altında yunus sembolü ile baykuş sembolü bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6) (Figür 8). Ayrıca bazı sikkelerde sadece yunus ve baykuş resimleri yer alır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 14; Pl. XXIX. 7). Çoğunluğu MS 2. yüzyıla ait sikkelerde ise Astarte ve Nike büstleri dikkati çeker (BMCGr Phoenicia, Pl. XXXII. 7; Pl. XXXII. 10-11; Pl. XXXII. 17; Pl. XXXIII. 1; Pl. XXXIII. 3; Pl. XXXIV. 1, Pl. XXXV. 5). Bunlara ek olarak Herakles başının görüldüğü sikkeler de mevcuttur (BMCGr Phoenicia, Pl. XXXIII. 13; Pl. XXXIV. 4; RPC I. 4619-4719; Quinn 2018: 122).

Arados (Arvad) şehrine ait, MÖ geç 5. ve erken 4. yüzyılda Pers standardında basılan sikkelerin ön yüzünde genellikle kadirga, yunus ve *hippocamp* sembolleri görülür. MÖ 3. yüzyıla ait sikkelerde ise Tike büstü ile Nike ve Zeus başı ile palmye yaprağı bulunmaktadır (MÖ 5.-4. yüzyıllar için BMCGr Phoenicia, Pl. I. 1-2; Pl. I. 4-5; Pl. I. 9; Pl. II. 21; Pl. II. 30; MÖ 3. yüzyıl için BMCGr Phoenicia, Pl. III. 1-3; Pl. III. 6; Pl. III. 8-10; Pl. III. 12; Pl. III. 16-18; Pl. IV. 10; Elayi&Elayi 2010: 5; Quinn 2018: 80). Bir sikke örneğinde Tike ile birlikte pruva ve Athena figür başı yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8). Yine Arados'ta basılan Baal-arvad'ın başı ile pruvada Pataikos'un (BMCGr Phoenicia Pl. II. 26) yer aldığı sikke ise Mısır etkisi gösterir (Figür 9). Baal-arvad ile diğer yüzünde kadirganın bulunduğu sikkelerde yunus sembolü de yer almaktadır. MÖ 172-111 arasına tarihlenen, nadir görülen, iki sikkede arı, geyik ve palmye yaprağı bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. IV. 3; Elayi 2007: 104) (Figür 6). Şehre ait diğer sikkelerde ise Helios (RPC I. 4478-4481) ile Tike başı (RPC I. 4470); Zeus başı ile gemi mahmuzu; Tike başı ile diğer yüzde aphiaston (BMCGr Phoenicia, Pl. IV. 8; Pl. V. 7; Stern 1994: 9); elinde kuyruğundan balık tutan yarım boy (üst beden) deniz tanrısı (Triton?) ile altında yunus bulunan kadirga sembolü olan figür eşleşmeleri mevcuttur (BMCGr Phoenicia, Pl. I. 7; Jigoulov: 76-77).

Çoğunluğu bronz olan Berytus sikkelerinde ise genellikle palmye, Tike büstü, aphiaston, yunus, Astarte, Kleopatra, Nike, Poseidon başı ve kartal yer alır (RPC I. 4532, 4533; BMCGr Phoenicia palmye: Pl. VII. 3; Pl. VII. 9; Tike: Pl. VII. 1; Pl. VII. 3-4; Pl. VII. 6; Pl. VII. 8; aphiaston: Pl. VII. 2; Pl. VII. 4-5; Astarte: Pl. VII. 4; yunus: Pl. VII. 6; Pl. VII. 8 ve Pl. VIII. 8; Kleopatra: Pl. VII. 9; Nike: Pl. VII. 9; Pl. VII. 13; Pl. VII. 15 ve Pl. VIII. 6 ve RPC I. 4532; Poseidon başı: Pl. IX. 4-5). MS 218-222 yıllarına tarihlenen bir sikkenin ön yüzünde İmparator Elagabalus'un büstü; arka yüzünde ise merkezi kemerli ve dört sütunlu tetrastil geçit yer alır (BMCGr Phoenicia, Pl. X. 7). Ayrıca İmparator III. Gordianus (MS 238-244) ve Dionysos'un yer aldığı sikkeler de sayıca fazladır (BMCGr Phoenicia, Pl. XI. 1-2; Pl. XI. 4).

Sidon şehrinde basılan sikkelerin pek çoğunda kadirga ve Pers kralı ile aslan sembolleri dikkati çeker (BMCGr Phoenicia, Pl. XVII. 12-14; Jigoulov 2014: 81-97; Johananoff&Tal 2021: 112 fig. 7, 113 fig. 8; Quinn 2018: 128) (Figür 10). MÖ 5. yüzyılın sonuna tarihlenen bu sikkelerin hemen hepsinin ön yüzünde Pers kralı tasvir edilmiştir. Bununla birlikte bazılarının arka yüzünde Mısır tarzı giysiler içinde kült asası ve adak vazosu tutan Sidon kralı bulunur. MÖ

174-150 yılları arasında basılmış bir bronz sikkede Tike büstü ile Sidonlulara ait Kambe, Hippone ve Tyre Rudder'in annesinin silueti bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXI. 5; RPC I. 4595; Jigoulov 2014: 171). Bunlara ek olarak Tike büstü ile üzerinde Europa ve Astarte'nin bulunduğu Fenike kadırgasının yer aldığı sikkeler de vardır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXI. 9-10; Pl. XXII. 16; RPC I. 4603; RPC I. 4473). Çok örneği olmamakla beraber MÖ 107/103 yılına ait bir sikkede ise Dionysos başı ile sarmaşık çelenk bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXI. 13; Pl. XXIII. 7; Quinn 2018: 128). MS 1. yüzyıl ve sonrasına ait sikkelerin pek çoğunda *aphlaston* ile Tike başı sembolleri yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXIII. 3-7; RPC I. 4588). İmparator Elagabalus dönemine ait (MS 218-222) sikkelerde ise çoğunlukla ön yüzde Elagabalus arka yüzde ise Europa, Kadmos, Astarte yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXIV. 1; Pl. XXIV. 3; Pl. XXIV. 5; Pl. XXIV. 10; Pl. XXIV. 12; Edwards 1979: 48).

Byblos şehrine ait sikkeler incelendiğinde kadırğa, aslan, at başlı balık kullanımının oldukça fazla olduğu görülür. MÖ 400-350 yılları arasına tarihlenen iki gümüş şekilde boğaya saldıran aslan, altında denizati yer alan kadırğa ve üzerinde ellerinde kalkanları olan üç hoplit resmi bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XI. 10-12; Pl. XI. 14; Pl. XII. 3-4; Elayi & Elayi 2014: 27, 30, 37-39; Stager 2005: 439; Johananoff & Tal 2021: 109, fig. 3; Elayi vd. 2012: plate 1-4). MS 218 yılına ait bir bronz sikkede ise ortasında Tike olan defne ile süslü *aedicula* ile kimliği net olmayan bir büst bulunmaktadır. Genel olarak Byblos sikkelerinde en çok Tike, Kronos, Harpocrates ve Astarte yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XII. 5-6; Pl. XII. 8-9; Pl. XII. 11-13; RPC I. 4525-4526; Jigoulov 2014: 79-80; Elayi & Elayi 2014: 360-381). Aynı şekilde İmparator Elagabalus'un yer aldığı pek çok sikke örneği de mevcuttur (BMCGr Phoenicia, Pl. XII. 17; Pl. XIII. 1; Pl. XIII. 7; Elayi & Elayi 2010:3).

Karne şehrine ait MÖ 3. yüzyıl sikke örneklerinde ise pruva, kadırğa, Tike başı görülürken bazılarında Tike başı ile birlikte Nike ve Zeus büstleri de yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14). Marathos şehrinde basılan sikke örneklerine bakılırsa MÖ 3. yüzyıla ait olanların üzerinde Tike ve Marathos ya da Tike ve Nike bulunmaktadır. Bunlara ek olarak VI. Ptomelaios ile Marathos'un yer aldığı sikkeler de mevcuttur (BMCGr Phoenicia, Pl. XV. 1-3; Pl. XV. 9; Pl. XV. 11-12). MÖ 130-124 tarihli sikkede ise Zeus başı ve çift boynuz biçimli süsleme bereket sembolünün yer aldığı görülür (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVI. 1-2; Pl. XXVI. 7-10). MÖ 2. yüzyılda basılan Tripoli'ye ait sikkelerde Tike büstü ile Dioscuri (Tekin 1998: 37) veya Zeus başı yer almaktadır. MÖ 50/49'a tarihlenen bir sikkede ise pruvada Nike yer almaktadır (RPC I. 4514; RPC I. 4520; BMC Phoenicia, Pl. XXVI. 10).

İlk Pön sikkelerinin Kartaca'nın adadaki paralı askerlerinin ücretlerinin ödenmesi amacıyla, MÖ 5. yüzyıl sonunda Sicilya'da basıldığı söylenebilir. Bunlar, Fenike ayarında altın sikkeler ya da Attika ayarında gümüş tetradrahimlerdir (SNG Cop. 94-97; Visona 1998: 4, 9; Jenkins 1978: 23-41, plate 1- 24; Jenkins 1977: 5- 65, plate 1-22; Frey-Kupper 2014: 76-110; Fields 2010: 15-16). Sikkelerde yer alan yazılarda Motya'nın, Panormus'un ve diğer Sicilya

Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

kentlerinin adları ile Kartaca ve ordugâh görülür. Ön yüzde Persephone kılığında Tanit kafası, arka yüzdeyse bir at, bir aslan ve bir palmiye yer alır (Jenkins 1971: plate 17). MÖ 4. yüzyıl öncesine ait sikkeler doğrudan Kartaca'da basılmamıştır. Fenike ayarında, altından, elektrumdun ya da tunçtan basılan sikkelerin üzerlerinde at ve palmiye ağacı motifleri bulunmuştur. MÖ 3. yüzyıl sonunda Hamilcar Barca İspanya madenlerini ele geçince Kartaca'da gümüş sikkelerin de basıldığı görülür (Visona 1998: 5, 9, Plate 1, 1; Ripolles 2017: 3, plate 2, 26-27). Son olarak, Kartaca'nın son yıllarında tunç sikke bolluğundan söz edilebilir. Britanya ve Kanarya Adaları gibi uzak yerlerde bile ele geçen bu sikkeler Kartaca'nın yayılışına önemli bir kanıt teşkil etmektedirler (Heing 2018: 21).

2. Fenike Sikkeleri ve Ekonomik Tarih

Denizcilikte ileri bir uygarlık olan Fenikelilerin bastıkları sikkelere de bu durum yansımıştır. Fenike sikkelerinin genelinde dalgalar üzerinde kadirga, murex kabuğu ve pruva gibi deniz temaları yer almaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 9; Pl. XXVIII. 11-12; Pl. XXVIII. 14; Pl. XXXI. 14; Pl. XXXI. 18-19; Elayi ve Elayi 2014: 46-47; Elayi& Elayi 2009: 272-273; Johananoff & Tal, 2021: 106). Sikkelerde deniz ve denizcilikle ilgili sembollerin sıklıkla yer alması ekonomik güçlerinin ve deniz ticaretiyle uğraşmalarının yansımasıdır.

Güçlü Fenike ekonomisinin boyutu sadece kendi sikkelerine bakılarak anlaşılabilir. Aynı zamanda farklı bölgelerde Fenike standardında basılmış sikkelerden de söz etmek gerekir. Akdeniz'de Fenike standardında basılmış sikke örneklerine rastlanan yerlerden biri Erythrai'dir. Erythrai'nin Fenike ile yoğun iletişim içinde bulunduğu ve Ege, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'i kapsayan ticari faaliyetlerde Fenikelilerle birlikte hareket ettiği bilinmektedir (Albustanlıoğlu 2019: 2; Hood 1981: 150, 617-618; Akurgal 1993: 50-52). Nitekim Fenike standardında basılmış Erythrai sikkeleri bu durumu destekler. Erythrai sikkelerinde çokça yer alan Herakles tasviri, kültürün buraya Fenikelilerce taşındığını düşündürür (BMO Ionia Bo. 150; BMC Ionia No. 223; BMC Ionia, Erythrae no. 7, 38 ve 99; Strab. XIII. 1. 64; Bayburtluoğlu 2015: 22; Bayburtluoğlu 1965: 129; Quinn 2018: 122).

Fenike dışında Fenike standardında basılmış sikkelerin ekonomik açıdan göstergelerine bakıldığında bazı gümüş sikkelerin üzerinde Fenike sikkelerinde de çokça yer alan pruva ve yıldırımın üstüne konumlanmış kartal figürlerinin yer alması, Fenikelilerin ekonomik açıdan ne kadar güçlü olduklarını kanıtlar (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; RPC I. 4619-4706). Öyle ki farklı bölgelerde sikkeler hem Fenike standardında basılmış hem de üzerlerinde Fenike'yi temsil eden semboller kullanılmıştır.

Figür 2: Üzerinde Herakles Tasviri Bulunan Erythrai Sikke Örneği

(HGC 7. 555; SNG Cop. 991)

3. Fenike Sikkeleri ve Siyasi Tarih

Sikkeler, üzerlerinde yer alan damga ve portreler yoluyla devletlerin gücünü, otoritesini yansıtır. Siyasi liderlerin kendi portreleri ile sikke basarak otoritelerini güçlendirmeleri, politik yapıya dair bilgilere ulaşılmasını sağlar. Bu açıdan ekonomik, dini ve kültürel unsurlara ek olarak sikkeler siyasi yaşama dair de önemli bilgiler sunarlar. Örneğin bazı sikkelerde Pers kralının bulunması o dönemdeki Pers-Fenike politik ilişkilerini akla getirmektedir (BMCGr Phoenicia, Pl. XVII. 12-14; BMCGr Phoenicia, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8; RPC I. 4595; Quinn 2018: 80).

İlk olarak Malta'dan başlamak gerekirse, adadaki Fenike ve Pön varlığı ancak 1963 gibi yakın bir tarihten itibaren İtalyan arkeoloji ekibi tarafından incelenmiştir. Bu nedenle Malta'daki Fenike-Pön kültürü hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Buluntular arasında yer alan yazıtlar ve sikkeler ile mezarlar ve buralardan çıkan çanak çömlekler, Malta'nın Fenike-Pön evresine yönelik önemli kanıtlar sunar. Bu kültürün Fenike kökenli olduğuna dair kuşku bulunmamakta ve Fenikeli olan en eski buluntularla, Pön kültürüne ait sonraki buluntular arasında farklılıklar da açıkça gözlenebilmektedir (SNG Cop. 94-97; 109-119; 144-178; Porter 2016: 373-420; Ciasca 1999: 21-25). Fenike-Pön kültürünün Malta ve komşu adalara yerleşmiş olduğunu söylenebilir. Tekstil sanayisi hakkındaki bol miktardaki bilgi, özellikle kadın giysileri, zarif şapkalar ve yastıklarla ilgili olanlar, Malta'nın Akdeniz ticaretindeki rolünü doğrulamaktadır. Üstelik MÖ 2.-1. yüzyıllarda dahi Malta ve Pantelleria'da basılan sikkelerde yer alan Pönce yazılardan da anlaşıldığı üzere Roma'nın fethine rağmen, adada Fenike-Pön kültürleri uzun süre kaybolmamıştır (Diod. V. 12. 1; V. 12. 3; Orsi 1899: 449-540; Renzullia vd. 2019: 338-349; Lehrer, 1974: 12). Diğer bir geleneksel Fenike-Pön yerleşmesi olan Palermo, sonradan kurulan kentin altında kalmış olsa da burada da kısa sur bölümleri, bazı mezarlar, birkaç yazıt ve sikke bulunmuştur (Jenkins 1971: 25-78, plate 1-24; Frey-Kupper 2014: 81; Quinn 2018: 85). Görüldüğü gibi sikkeler Fenike yayılımının izinin sürülmesi ve hangi bölgelerde ne kadar süreyle hüküm sürdüklerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Geçmişe ışık tutan maddi kaynakların az olduğu bölgelerde sikkelerin kıymeti daha çok anlaşılmaktadır.

Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

Doğu'daki Fenike siyasi örgütlenmesi Batı'da da sürdürülür. Batı'daki çoğu Fenike kolonisi Kartaca'ya bağlı olsa da ilhak ya da doğrudan yönetim söz konusu değildir. Kartaca, Batı'da zaten var olan Fenike kolonileri üzerinde denetim kazanmıştır. Denetimi altında yeni koloniler kursa da hiçbir zaman doğrudan yönetim amacı taşımamıştır. Yerel yönetimler her yerde devam etmiş, bağımsız olarak sikke basılmış, bireysel vatandaşlık devam ettirilmiştir (Torelli 2005: 102). Akdeniz kolonilerindeki vatandaşlar hiçbir zaman Kartacalı olarak görülmemiş; Sicilya, Cadiz ve İbiza gibi yerler kendi sikkelerini basmışlardır. Yönetimleri de bağımsızdır. Malta, Tharros ve Cadiz'de *suffetes*lerden bahsedilir. Bir Malta yazıtında, Kartaca'ninkine çok benzeyen bir devlet sisteminden söz edilir (Nardo 1996: 21; Goldsworthy 2003: 30; Faulkner, 2017: 97; Wolters 1952: 193; Lloyd 1977: 92). Buradan hareketle sikkeler kent-devletlerin bağımsızlıklarının ve politik yapılarının anlaşılması açısından yol göstericidir denilebilir.

MÖ 348'de Roma'yla Kartacalılar arasında yapılan bir antlaşmaya göre Romalılar, Bon Burnu ve Mastia'daki Tarseum ötesinde ticaret yapmayacak ya da kent kurmayacaklardır. Kent kurmama maddesi Kartaca egemenliğinin yarımada'nın güneyine yayıldığına işaret eder. Böylece bölgede egemenliğin Alalia çarpışması (MÖ 535) ile Roma'yla yapılan ikinci antlaşma (MÖ 348) arasında kurulup güçlendiğini söylemek mümkündür. Bu durumu sikke basımına bakarak teyit etmek mümkündür. Sexi, Malaga ve Abdera gibi bazı Pön kolonileri, Roma çağında dahi kendi sikkelerini basmış, politik açıdan önemlerini kanıtlamıştır (Negueruela vd. 1995: 192, 193; Lopez-Ruiz 2021: 36; Sestier 2017: 101-102).

İspanya'nın güneybatı köşesinde, Pön sikkelerinin keşfedildiği merkezler bulunmaktadır. Asido (Medina Sidonia), Oba, Vesci, Lascuta, Arsa, Iptuci, Ituci, Olont, Turris Regina vd. Bailon'da ve daha pek çok bölgede Pön sikkeleri bulunmuştur (SNG BM Spain 54, 91, 104; Negueruela vd. 1995: 192, 193). Fenikelilerin doğudan batıya yayılım alanının genişliğinin görülmesi ve tarihlendirilmesi açısından buralarda bulunan sikkeler oldukça önemlidir.

4. Fenike Sikkeleri ve Kültür Tarihi

Tyros sikkelerinin üzerinde bulunan *aedicula*, İmparator Elagabalus büstü ve elinde asasıyla pruvada duran Astarte'yi taçlandıran Nike sembolleri, Fenike sikkelerindeki Yunan etkisini gösterir (BMCGr Phoenicia, Pl. XII. 5-6; Pl. XII. 8-9; Pl. XII. 11-13; BMCGr Phoenicia, Pl. X. 7; RPC I. 4525-4526). Aynı şekilde Arados şehrine ait sikkelerde de Tike büstü ile Nike ve palmiye yaprağı tasvirleri bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14; BMCGr Phoenicia, Pl. XV. 1-3, Pl. XV. 9; Pl. XV. 11-12). Yine bir başka sikke örneğinde Tike ile birlikte pruva ve Athena Promachos'un figür başının yer alması da Fenike sikkelerinde Yunan izlerinin görülmesi açısından önemlidir (BMCGr Phoenicia, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8). Çoğunluğu bronz olan Berytus sikke örneklerinde imparator III. Gordianus (MS 238-244)

büstü ile ayakta duran Dionysos bulunmaktadır. Burada da Yunan etkisini görmek mümkündür (BMCGr Phoenicia, Pl. XI. 1-2; Pl. XI. 4).

Arados'ta basılan Baal-arvad'ın başı ile pruvada Pataikos'un yer aldığı sikke ise Mısır etkisinin görülmesi açısından önemlidir (Betlyon 26, HGC 10, 34; Jigoulov 2014: 183). Sidon şehrinde basılan sikkelerin pek çoğunda kadirga ve Pers kralı ile aslan sembolleri dikkati çeker. Yine aynı sikkede Mısır tarzı giysiler içinde kült asası ve adak vazosu tutan Sidon kralı yer alır (BMCGr Phoenicia, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8; BMCGr Phoenicia, Pl. XXI. 5; RPC I. 4595). Burada Mısır etkisi ile Pers etkisi açıktır. Karne şehrinde basılan MÖ 190-110 tarihli bronz sikkede Tike başı ile *cornucopia* yer almaktadır (BMC 6, Lindgren I 2292). Tüm bu örnekler sikkelerde diğer bölgelerin kültürel, dini ve sanatsal yansımalarının görülmesi açısından oldukça önemlidir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür fakat burada asıl önemli nokta etkileşimin karşılıklı olduğunu görmektir. Fenike uygarlığı gittiği bölgelere kültür aktarımında aracılık ederken; aynı zamanda kendisi de o bölgelerin etkisinde kalarak değişme ve gelişme imkânı bulmuştur. Hatta bazen etkide kaldığı konuların, etkisinde bıraktıklarından daha fazla olduğu söylenebilir.

Sikkelerin yaygınlaşması, uzak mesafe ticaretinin artmasına katkı sağlarken bir yandan da ticaret yollarının gelişmesiyle farklı bölgelerin kültür alışverişine ortam oluşturmuştur denilebilir. Örneğin Roma İmparatoru I. Philip (MS 244-249) döneminde basılan Tyros'a ait aşağıdaki bronz sikkenin arkasında Cadmus alfabeyi Hellenlere sunarken resmedilmiştir (Figür 3) (Sader 2019: 152; Barnett vd. 1948: 60; Mavrogiannis 2004: 62-63; Waddel 1927: 68).

Figür 3: Tyros Bronz Sikke Örneği

(Classical Numismatic Group, LLC . Triton XXII)

5. Kült, Dini Ritüel ve Fenike Sikkeleri

Sikkeler, Fenike dini ve tanrıları konusunda önemli bir kaynak grubudur. Nitekim Tyros şehrinin baş tanrısı olan Melkart çoğunlukta olmak üzere, Fenike sikkelerinin genelinde bir yüzde mutlaka tanrı veya tanrıça sembolleri bulunmaktadır (BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; RPC I. 4619-4706). Bu durum ayrıca Melkart tapımı önde olmakla birlikte çok tanrılı dini inanışın da göstergesidir. Bununla birlikte sikkeler sadece Fenikelilerin değil etkileşimde bulunulan diğer uygarlıkların da dini

Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

yaşamlarına dair bilgiler sunar. Şöyle ki; Zeus, Dionysos, Tike, Ptah gibi yabancı tanrı ve tanrıçaları Fenike sikkelerinde görmek mümkündür (BMCGr Phoenicia, Pl. XXXI. 4; Pl. XXXI. 5; Pl. XXXI. 8; Pl. XXXI. 11; RPC I. 4720; BMCGr Phoenicia, Pl. III. 1-3; Pl. III. 6; Pl. III. 8-10; Pl. III. 12; Pl. III. 16; Pl. III. 18; Pl. IV. 10; BMC Phoenicia, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14). Fenikeliler sikkeleri üzerine kendi tapımı dışındaki tanrı/tanrıçalarını işlemekle din ve sosyal hayata dair ipuçları bırakmışlardır. Çünkü bunlara bakılarak o dönemde hangi uygarlıklarla yoğun etkileşim yaşandığı, o uygarlıklardan hangi dini ve kültürel unsurların alındığı gözle görülür hale gelir.

Sikkeler yoluyla yerli ve yabancı tanrı ya da tanrıçalara ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte sunak ve dini ritüel tasvirlerinden uygulanan ya da etkisinde kalınan inanç sistemlerine de ulaşmak mümkün olmaktadır. Keşfedilebilmiş Fenike tapınaklarına bakıldığında, iyi korunamamış durumda olsalar dahi küçük kült alanını saran tahkim edilmiş geniş bir kutsal alan bulundukları görülür. Bu tapınak tipinin, yüzlerce yıl daha yaşlı bir mabedin kopyası olduğu açıkça görülen bir örneğine, Roma İmparatoru Macrinus Dönemi'nden (MS 217-218) kalma bir Byblos sikkesinin üzerinde rastlanır (BMCGr Phoenicia, Pl. XII. 13-Figür 4) Bu tapınak, önünde basamaklar bulunan, sıra sütunlarla sarılı ve içinde bir *baitylos* olan kutsal bir iç alandan oluşan *in antis* planındaki tapınağa çok benzer. İdalion'da bulunmuş terracotta bir model ile Kıbrıs Tapınağı'nın biri altın bir levha, diğeri de bir sikke üzerindeki iki tasvirinin de Amrit Tapınağı'na çok benzediği görülür.

Figür 4: Roma İmparatoru Macrinus Dönemi'ne (MS 217-218) Ait Bir Byblos Sikkesi

(BMCGr Phoenicia, Pl. XII. 13)

6. Mimari Açından Fenike Sikkeleri

Sikkelerin ekonomik, politik, dini, kültürel izlere ek olarak mimari açıdan da izler taşıdıklarını belirtmek gerekir. Yukarıda sözü edilen tapınak tasvirinin yer aldığı sikke örneğinde bir takım dini yaşam ve pratiklere dair bilgilere ulaşılırken mimari açıdan da bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur (Figür 4). Fenike surlarının tasvir edildiği MÖ 4. yüzyıla ait bir Sidon sikkesinde kentin kuleleri ve mazgalları yer almaktadır (Betlyon, 14-Figür 5). Sikkelere bakarak kentin mimari dokusunu ve alt yapısını anlamak ve silueti hakkında tahmin yürütmek kolaylaşmaktadır.

Figür 5: MÖ 4. Yüzyıla Ait Üzerinde Şehrin Kulelerinin Yer Aldığı Sidon Sikkesi

(Betlyon, 14)

Sonuç

İletişim ve ulaşımın sınırlı olduğu eski çağ toplumlarında ticari faaliyetler, kültür, mal ve fikir paylaşımı açısından oldukça önemli bir rol oynamıştır. Tüccarlar ürünlerle birlikte kültürleri de değiş tokuş etmişler ve insanlığın gelişimini desteklemişlerdir. Bu açıdan ticaretteki başarılarıyla bilinen Fenikeliler, Akdeniz'deki uygarlıkların şekillenmesine büyük katkı sağlamışlardır (Heing 2018: 4; Johananoff & Tal 2021: 106). Bu katkının anlaşılmasında yol gösterici aktörlerden biri de hiç şüphesiz sikkelerdir. Fenike örneğinden de anlaşılacağı üzere sikkeler, toplumların dini, kültürel, ekonomik ve politik yaşamlarının aydınlatılmasında aktif rol oynarlar.

Sonuç olarak sikkelerin ikonografisi, türü ve ağırlığı ile basıldıkları ya da yayıldıkları coğrafyalara bakarak Fenike uygarlığının hangi devletlerle, hangi dönemlerde, ne tür ilişkiler kurduğuna dair tahmin yürütmek mümkün olmaktadır. Bununla birlikte tanrı, tanrıça, sunak ve dini ayinle ilgili tasvirlerinden yola çıkarak uygulanan ve etkisinde kalınan inanç sistemlerine ulaşmak mümkündür. Yine aynı şekilde sikkeler üzerinde yer alan kadirga, murex kabuğu gibi bazı semboller ekonomik hayata dair ipuçlarına ulaşmaya olanak tanır. Sikkelerden politik gücü kimlerin elinde bulundurduğu da tespit edilebilir. Sikkelerin üzerinde yer alan tasvirlerdeki kıyafet, başlık gibi bazı aksesuarlardan da dönemin giyim şekline ve bu konuda hangi uygarlıklardan etkilenildiğine dair göstergelere erişilebilir. Tüm bunlar tarafsız bir şekilde yorumlandıklarında sikkelerin bir uygarlığın politik, dini, ekonomik ve sosyal açılarından anlaşılmasında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Sikkelere bakılarak sadece Fenikelilere ait politik, ekonomik ve kültürel izlere ulaşılmaz. Sikkeler yoluyla aynı zamanda diğer uygarlıkların da Fenike kültür, ekonomi, inanç sistemi ve politik yaşamına etkisi görünür hale gelir.

Ekler

Figür 6: Arados şehrinde basılan arı ve arkasında palmye bulunan geyik sembolleri ile gümüş drahmi örneği

Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

(BMCGr Phoenicia, Pl. IV. 3; SNG Cop. 31)

Figür 7: Tyros şehrine ait Melkart'ın başı ile pruvada duran kartal, arka planında ise palmiye yaprağı bulunduran gümüş sikke örneği

(BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 16)

Figür 8: Tyros şehrine ait üzerinde yunus ve baykuş bulunan gümüş sikke örneği

(BMCGr Phoenicia, Pl. XXVIII. 14; Pl. XXIX. 7)

Figür 9: Arados şehrine ait üzerinde Ba'al-Arvad'ın sakallı başı, profilden gözü ile dalgaların üzerinde kadirga ve Pataikos (Mısır'ın çüce tanrısı Ptah)'ın yer alan sikke örneği

(Betlyon 26; BMCGr Phoenicia Pl. II. 26)

Figür 10: Sidon şehrinde basılan ve üzerinde bir eliyle aslanı yelesinden tutup diğer eliyle arkasında hançeri tutan Pers kralı ile dalgaların üzerinde kadırganın yer aldığı sikke örneği

(BMCGr Phoenicia, Pl. XVII. 12-14)

Kaynakça

Antik Kaynaklar ve Kısaltmalar

- Betlyon J. W. Betlyon, *Coinage and Mints of Phoenicia: The Pre-Alexandrine Period* (Harvard Semitic Monographs)
- BMCGr A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, London, 1873-.
- CNG Classical Numismatic Group, LLC . Triton XXII , www.cngcoins.com
- HGC O. D. Hoover, *Handbook of Coins of the Southern Levant: Phoenicia, Southern Koile Syria (Including Judaea), and Arabia, Fifth to First Centuries BC* [The Handbook of Greek Coinage Series, Volume 10], Lancaster/London, 2010.
- RPC A. Burnett ve diğerleri, *Roman Provincial Coinage, Vol. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*, British Museum Press London, 1992.
- Diod. (=Diodoros, *Bibliothèque Historique*)
- Kullanılan metin ve çeviri: *Diodorus Siculus Library of History*, Ed. C. H. Oldfather, London, 1953. (The Loeb Classical Library)
- Strab. (=Strabon, *Geographika*)
- Kullanılan metin ve çeviri: *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London, New York 1917-1932. (The Loeb Classical Library)

Modern Kaynaklar

- Akurgal, E. 1993. *Eski Çağda Ege ve İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı. İzmir.
- Albustanlıoğlu, T., 2019. Erythrai (İldırı) Antik Kenti Taş Ocakları: Yeni Bulgular. *Arkeoloji ve Sanat*, S. 161, 91-106.
- Arıcantürk, A. Ö. 2022. *Sikkeler ışığında antik kentler: Troas, Mysia, Aiolis*. Balıkesir Büyükşehir Belediyesi. Balıkesir.

Fenike Sikkelerinin Tarihsel Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

- Barnett, R. D. vd. 1948. A Phoenician Inscription from Eastern Cilicia. *Iraq*, Vol. 10, No. 1, 56-71.
- Bayburtluoğlu, C. 1965. Erythrai (İldırı)da Bulunan Paralar, *DTCFD*, 23/3-4, 127-138.
- Bayburtluoğlu, C. 2015. *Erythrai*. TTK. 2. Baskı. Ankara.
- Ciasca, A. 1999. Le isole maltesi e il Mediterraneo fenicio, *Malta Archaeology*, Rev. 3, 21-25.
- Edwards, R. B. 1979. *Kadmos the Phoenician*. A. M. Hakkert Publisher. Amsterdam.
- Elayi, J. 2007. Gerashtart, King of the Phoenician City of Arwad in the 4th century BC. *The Numismatic Chronicle (1966-)*, Vol. 167, 99-104.
- Elayi, J. & Elayi, A. G. 2009. *The Coinage of the Phoenician City of Tyre in the Persian Period*, Leuven.
- Elayi, J. & Elayi, A. G. 2010. A Series of Coins from Byblos with the Name of the City (4th Cent. BC). *The Numismatic Chronicle (1966-)*, Vol. 170, 3-8.
- Elayi, A. G. vd. 2012. Fluctuations in the Composition of the Silver Coinage of Byblos (Fifth-Fourth Century BC), *American Journal of Numismatics (1989-)*, Vol. 24, 1-10.
- Elayi J. & Elayi, A. G. 2014. *A Monetary and Political History of the Phoenician City of Byblos in the Fifth and Fourth Century B.C.E.* Eisenbrauns. Indiana.
- Faulkner, N. 2017. *Roma: Kartalların İmparatorluğu*. Çev. Ç. Sümer. 2. Baskı. Yordam Kitap. İstanbul.
- Fields, N. 2010. *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, Osprey Publishing, UK.
- Frey-Kupper, S. 2014, Coins and their use in the Punic Mediterranean: case studies from Carthage to Italy from the fourth to the first century bce. *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 76-110.
- Goldsworthy, A. 2003. *The Fall of Carthage*. Cassell and Co.. London.
- Heing, B. 2018. *Phoenician Trade Routes*, Cavendish Square Publishing. New York.
- Hill, G. F. 1910. *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Phoenicia*. London.
- Hood, S. 1981. *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. 1, British School of Archaeology at Athens. London.
- İplikçioğlu, B. 1997. *Eski Batı Tarihi I*. Türk Tarih Kurumu. Basimevi. Ankara.
- Jenkins, G. 1971. Coins of Punic Sicily, Part I. *SNR*, 50, 25-78, plate 1-24.
- Jenkins, G. 1977. Coins of Punic Sicily, Part III. *Carthage Series 2-4"*, *SNR*, 56, 5-65, plate 1-22.
- Jigoulov, V. S. 2014. *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, Routledge. New York.
- Jigoulov, V. S. 2021. *The Phoenicians Lost Civilizations*. Reaktion Books. London.
- Johanoff M., & Tal, O. 2021. The Coinages of Phoenicia in the Persian Period in Light of Contemporaneous Neighboring Minting Practices. *Transformations And Crisis in the Mediterranean "Identity" and Interculturality in the Levant And Phoenician West During the 5th-2nd Centuries BCE*, Ed. G. Gabarti ve T. Petrazzi, Istituto Di Scienze Del Patrimonio Culturale CNR Edizioni, Roma, 105-122.
- Lehrer, G. 1974. A Phoenician Glass Bowl from Nimrud. *Journal of Glass Studies*, Vol. 16, 9-13.
- Lloyd, A. 1977. *Destroy Carthage: The Death Throes of an Ancient Culture*. Souvenir Press Ltd. London.

- Lopez-Ruiz, C. 2021. *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*. Harvard University Press. Cambridge. London.
- Mavrogiannis, T. 2004. Herodotus and the Phoenicians. *The World of Herodotus*, Ed. V. Karageorghis ve I. Taifacos, Proceedings of an International Conference held at the Foundation Anastasios G. Leventis, (Nicosia, September 18-21, 2003), Nicosia, 53-71.
- Nardo, D. 1996. *The Punic Wars*. Lucent Books. San Diego.
- Negueruela, I. vd. 1995. Seventh-century BC Phoenician vessel discovered at Playa de la Isla, Mazarron, Spain. *The International Journal of Nautical Archaeology Society*, 24/3, 189-197.
- Orsi, P. 1899. Pantelleria: risultati di una missione archeologica. *Monumenti Antichi*, Vol. 9, 449-540.
- Porter, B. W. 2016. Assembling the Iron Age Levant: The Archaeology of Communities, Politics, and Imperial Peripheries. *Journal of Archaeological Research*, Vol. 24, No. 4, 373-420.
- Pryor, H. J. 2004. *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş - Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*. Çev. F. Tayanç-T. Tayanç. Kitap Yayınevi. İstanbul. 2004.
- Quinn, J. C. 2018. *In search of the Phoenicians*. Princeton University Press. Princeton.
- Renzullia, A. vd. 2019. Pantelleria Island as a centre of production for the Archaic Phoenician trade in basaltic millstones: New evidence recovered and sampled from a shipwreck off Gozo (Malta) and a terrestrial site at Cádiz (Spain). *Journal of Archaeological Science: Reports* 24, 338-349.
- Ripolles, P. P. 2017. The Iberian Coinages, 6th-1st century BC. *The Numismatic Chronicle 177 Offprint*, The Royal Numismatic Society, London, 1-8.
- Sader, H. 2019. *The History and Archaeology of Phoenicia*. SBL Press. Atlanta.
- Sestier, J. M. 2017. *Antikçağ'da Korsanlık*. Çev. O. Adanır. Doğu Batı Yayınları. Ankara.
- Stager, J. M. S. 2005. "Let No One Wonder at This Image": A Phoenician Funerary Stele in Athens. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 74, No. 3, 427-449.
- Stern, E. 1994. A Phoenician-Cypriote Votive Scapula from Tel Dor: A Maritime Scene. *Israel Exploration Journal*, Vol. 44, No. 1/2, 1-12.
- Tekin, O. 1998. *Eskiçağ'da Para Antik Nüsmatiğe Giriş*. 3. Baskı. Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları. İstanbul.
- Torelli, M. 2005. Deniz Yolları İçin Savaş: İÖ 1000-300. *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 99-126.
- Turan, O. 2014. *Roma Kolonizasyon Politikası Bağlamında Kuzeybatı Anadolu'daki Roma Kolonileri*. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Visona, P. 1998. Carthaginian Coinage in Perspective. *American Journal of Numismatics (1989-)*, 1998, Vol. 10, 1-27.
- Waddel, L. A. 1927. *The Aryan Origin of the Alphabet*. The Edinburgh Press. London.
- Wolters, E. J. 1952. Carthage and Its People. *The Classical Journal*, C. 45, S. 5, 191-194.

